

**ПЕРШИЙ ТОМ «ІСТОРІЇ УКРАЇНИ-РУСИ»
МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО
В ОЦІНКАХ СУЧАСНИКІВ**

Поява першого тому «Історії України-Руси» в 1898 р. стала найпомітнішою подією української історіографії кінця XIX – початку XX ст. Вона знаменувала якісний злам у вітчизняному історіописанні – перехід від монографічного опрацювання певних проблем та періодів минулого українського народу до створення синтетичних творів, написаних з перспективи національної історіософії. Незважаючи на таку загально визнану оцінку значення головного твору вченого для української культури та науки, досі в історіографії не були зауважені ті дискусії, котрі розгорілись після його появи. Складається враження, що «Історія» ніби «провисла» в тогочасному історіографічному процесі, що, зважаючи на її зміст та формат, було би неймовірним. До певної міри, такому стану речей завинили перші українські дослідники спадщини М.Грушевського, зокрема, І.Франко, котрий в 1912 р., у передмові до своїх «Причинок до Історії України-Руси», пояснюючи мотиви свого зацікавлення історичними творами львівського професора, заявив, що «наукова праця проф. Грушевського, ... досі ані в нашій, ані в інших письменствах не дочекалася фахової оцінки, хоч у малій мірі відповідної до її об'єму та наукової вартості»¹. Натомість, вивчення історичної періодики того часу демонструє прискіпливу увагу до першого тому «Історії» не лише в українській історіографії, але й у західноєвропейських та російських фахових колах, що відгукнулись, відповідно, на німецькомовне 1906 р. та російськомовне 1911 р. видання книги. Дослідження цієї багатопалітри оціночних інтерпретацій наукових ідей М.Грушевського важливо з кількох причин. По-перше, воно значно розширює межі грушевськознавчої рефлексії, залучаючи до аналізу новий, до цього часу невідомий матеріал. По-друге, завдяки тому, що перший том перевидавався тричі протягом 1898-1911 рр., а його зміст модернізувався відповідно до поступу науки та результатів дискусій над актуальними проблемами східноєвропейського минулого, ми отримали можливість узагальнити ставлення до ідей М.Грушевського у тогочасному історіографічному процесі, а також

простежити його власну творчу еволюцію. По-третє, переклад першого тому німецькою та російською мовами зробив доступними концепції вченого для обговорення в колах західноєвропейських та російських фахівців, що спричинило формування національних традицій вивчення спадщини М.Грушевського. Врешті, обраний ракурс дослідження дозволяє оцінки, котрі були висловлені в дискусіях довкола історичних поглядів М.Грушевського в інших національних історичних школах, зі значною долею вірогідності перенести на весь загал української наукової літератури, оскільки до вибуху Першої світової війни львівський професор був безперечним лідером вітчизняної гуманітарної науки.

Після появи на світ першого тому «Історії України-Руси» рецензії на нього з'явилися не одразу. Це, очевидно, пояснюється тим, що не просто було знайти достатньо фахового оглядача, котрий мав би необхідну класифікацію та рівень володіння українською мовою для критичного осмислення піднятих у книзі проблем. Та й на саме прочитання значного за обсягом тому та осмислення викладених у ньому концепцій потрібен був якийсь час. Принаймні, цими обставинами редакція пражського часопису «Věstník Slovanskich Staro•ytnosti» пояснювала затримку з виходом рецензії на працю М.Грушевського, обіцяючи обов'язково познайомити читачів із виданням². Ця обіцянка була реалізована у четвертому тому часопису. Сміливість зробити перший докладний аналіз «Історії України-Руси» взяв на себе молодий на той час учень М.Грушевського М.Кордуба. Дійсне значення рецензованої книги, наголосив він на початку огляду, полягає у самому факті першого в українській історіографії цілісного опрацювання історії України, загалом, та її раннього етапу, зокрема. Ніхто з попередників не ставив перед собою так широко закресленої дослідницької задачі та не намагався сягати настільки далекої історичної ретроспективи. Надзвичайно сильною стороною рецензованої праці оглядач бачить широту зауважених автором джерел та докладність історіографічного огляду: «Ся робота – скажемо сейчас на вступі – стоїть на висоті своєї задачі із-за сего, що автор вихіснував тут всі жерела, не лише писані, але й археологічні та лінгвістичні, та цілу літературу, все, що писалося досі про яке-небудь спірне питання. В тім напрямі ніхто не може піднести ніякого заміту і прямо приходиться подивляти сю величезну сумлінність і працю вложену у І-ий том «Історії»³. Далі рецензент докладно аналізує зміст цілої праці, вказуючи на сильні та слабші її сторони. До останніх він, наприклад, відносить недостатньо обґрунтовану М.Грушевським тезу про те, що

початки хліборобства на українських землях сягають неолітичної доби. Також М.Кордуба полемізує з деякими поглядами свого вчителя на міграційні процеси в центральній та східноєвропейському регіоні. Недостатньо в книзі, на думку рецензента, приділено уваги проблемі становлення правових відносин у східних слов'ян. Цікаво, що молодий дослідник дає старшому колезі й поради суто методологічного характеру. Погодившись з М.Грушевським щодо вузькості джерельної бази для повноцінної реконструкції життя на українських землях в добу раннього середньовіччя, він зауважив, що «звістки жерел, правда не дуже багаті, можна було доповнити вислідами порівняної етнології, як се зробив прим. Лямпрехт у своїй історії Німеччини». Цілковито, натомість, рецензент солідаризується з поглядами М.Грушевського на генезу українського народу, убачанням його предків в антських племенах. Також підтримує М.Кордуба наведене у праці бачення початків давньоруської державності, визнає антинорманську аргументацію автора: «З великою точністю і безоглядним критицизмом жерел оповідає проф. Грушевський перші події Руської держави... Поодинокі, доволі замотані факти уложені тут ясно, в суцільній звязи, хронологія справлена з можливою точністю»⁴. Найкраще обробленими частинами праці для рецензента є розділи про культурне життя на давньоукраїнських теренах («методичне оброблення сего розділу знамените, так як автор зводить попереду лівістичний матеріал, прирівнює до вислідів з него археологічні находки та доповнює сей образ відомостями з «Повісти» та інших джерел») та початки Київської Русі («автор чує ся тут зовсім у своїм елементі і з легкістю поборює всі трудности які насуваються при рішенню деяких питань»). Попри зауважені спірні моменти та деяку побіжність у представленні поодиноких питань, загальна оцінка праці є надзвичайно високою. «Як загальний осуд праці проф. Грушевського скажемо, – зазначав М.Кордуба, – що вона вповні відповідає вимогам, які історична наука ставить до сего рода підручників, та сподіваємося, що шановний професор не дасть довго ждати на продовження так вдало початого діла»⁵.

Незважаючи на очевидні для західноєвропейського читача проблеми зі сприйняттям українськомовного першого тому «Історії» М.Грушевського, у фахових часописах було відзначено його появу. Так, для журналу «Archiv für Slavische Philologie», котрий видавав В.Ягіч, невеликий огляд книги М.Грушевського дав знаний польський дослідник староруської літератури О.Брікнер. Передусім, він висловлює своє захоплення від широти охоплених у книзі проблем, кола залучених джерел

та літератури: «Вся сучасна, особливо російська література, наведена тут як найстаранніше; посилання на літературу дуже докладні. Автор не пошкодував часу та праці; він надзвичайно начитаний, виявляє критичний такт, добру школу та метод і подав нам гарну, ґрунтовну та доступно написану книгу, якій рівну має далеко не кожна, навіть старша слов'янська література». Далі О.Брікнер робить низку зауважень щодо окремих аспектів східноєвропейської історії, порушених у праці М.Грушевського. Найбільш докладно він полемізує із антинорманською концепцією українського вченого. Свої зауваження він завершує переконанням, що «... не зважаючи на ті чи інші закиди ця поважна праця варта всякого визнання і вона принесе багато користі»⁶. Зауважимо, що значно докладніше на аналізі історичних поглядів українського вченого О.Брікнер зупиниться за кілька років у розлогій рецензії на німецькомовне видання першого тому.

Певна лібералізація суспільно-політичного життя в Російській імперії на початку ХХ ст. уможливила проникнення інформації про головну працю М.Грушевського на шпальта російської наукової періодики. Так, у часописі «Київська старовина» В.Доманицьким було обговорено одразу три перших томи «Історії України-Руси». Рецензент, передусім, зауважив той прикрий факт, що фундаментальна праця М.Грушевського, котра є важливим внеском до східноєвропейської історіографії, так і не здобула жодного обговорення в російській науковій літературі, що не дозволяє дослідникам повноцінно використати та врахувати у своїх пошуках творчі ідеї львівського професора. Саме на тих історіографічних концепціях М.Грушевського, що йдуть врозріз з усталеними в російській історичній науці положеннями, і зосередився в своєму огляді В.Доманицький. Він докладно проаналізував зміст першого тому «Історії», відзначив традиційні для попередніх оглядачів ґрунтовність джерельної та історіографічної бази праці. Не вдаючись у докладний історіографічний аналіз, рецензент наголосив на тих моментах у книзі М.Грушевського, котрі найбільшою мірою опонують традиційним поглядам російських істориків. «Поza сумнівом, відзначені нами томи Історії України-Руси – праця найвищою мірою цінна та корисна, – зауважив В.Доманицький, – автор наводить масу цікавого, згрупованого та належним чином висвітленого матеріалу, що виявляє до найменших подробиць, наскільки дозволяють у наш час засоби історичної та археологічної наук, не лише побут нашого народу в XI – пол. XIV ст., але й найдавнішу історію наших предків – існування котрих, як певного антропологічного типу,

відсувається в сиву старовину, до часів Антів. В цих 3-х томах праці проф. Грушевського ми маємо, на кінець, початок повної давно очікуваної історії нашого народу»⁷.

Широкий європейський читач відкрив для себе головну працю М.Грушевського після перевидання першого її тому німецькою мовою. Спеціально для цього видання протягом 1903 р. автором було здійснено «ревізію» попереднього варіанту, що враховувала свіжі здобутки низки «молодих», як писав М.Грушевський, наук (археології, антропології, лінгвістичної палеонтології, етнології) та новий історіографічний матеріал («звиш півтораєста розвідок і всіляких публікацій») ⁸. Все це значно збільшило обсяг нового видання книги, порівняно із попереднім ⁹. Того ж року було підписано контракт на друкування книги у видавництві Тайнбера у Лейпцигу на кошти М.Грушевського, які він отримував як гонорари за публікації у виданнях Наукового Товариства імені Шевченка. В українських інтелектуальних колах покладались великі сподівання на переклад праці М.Грушевського мовою тогочасної науки, висловлювалося загальне переконання у важливості цього заходу для популяризації українського питання в Європі. «Вона [німецьке видання першого тому праці – В.Т.] зробить честь не тільки авторови, але й нації, – наголошував С.Томашівський, – аж тоді почнеться правдиве і глибше зацікавлення європейського авторитетного світа нашою минувшиною і теперішнім положенням. Поява такої солідної наукової праці зробить в «Європі» для нашого народу більше, ніж цілі сотки політичних (легкої марки) часописних статей»¹⁰.

Українською оновлене видання книги вийшло наступного 1904 р. Незважаючи на полагодження фінансової та організаційної сторони справи, німецького видання довелося чекати кілька років. Головною причиною такої затримки був брак відповідних спеціалістів, що не лише б вільно володіли німецькою та українською, але й орієнтувались в історичній проблематиці та термінології для адекватного її донесення іноземному читачеві. Люди, які могли б задовільно впоратись із таким відповідальним завданням, були або перевантажені роботою, або, як свідчить тогочасне листування українських гуманітаріїв, не захотіли брати на себе дійсно складного завдання. Наприклад, із листа співробітника редакції журналу «Ruthenische Revue» В.Кушніра до В.Гнатюка ми дізнаємося, що від пропозиції перекласти німецькою перший том відмовився З.Кузеля, і цією справою, попри надмір власних обов'язків змушений був займатися І.Франко¹¹. Згаданий В.Кушнір пропонував власні

послуги як перекладача, проте, як свідчить подальше листування між ним та В.Гнатюком, справу не вдалося вирішити позитивно. Знайдена для такої роботи Феліція Носсі', хоча й мала досвід перекладу української літератури, зокрема, творів І.Франка та В.Стефаніка, була слабо обізнана з фаховою стороною справи. Все це змусило кілька разів вичитувати та правити перекладений текст. Цією роботою займався переобтяжений різними справами І.Франко, про що сам розповів у передмові до книги. Незважаючи на докладені зусилля, якість перекладу виявилася невисокою, про що зауважували більшість оглядачів книги.

Втім, незважаючи на такі прикрі обставини, німецьке видання першого тому побачило світ у 1906 р. Важливість його появи було важко переоцінити, оскільки це був перший подібний компендіум мовою науки того часу, написаний з позицій української національної історіографії, що настільки докладно висвітлював ранню історію українців. Цілком слушно, анонсуючи нове видання на сторінках «Літературно-наукового вісника», писав про його значення І.Франко: «Отсе виданне, се перший рішучий крок нашої наукової праці на широкий світ, перша спроба познайомити як найширші круги західно-європейських спеціалістів із здобутками нової російської і спеціально української історіографії. Перший том «Історії України» проф. Грушевського своїм широко зачеркненим планом, солідністю свого виконання і величезним багатством визисканого та критично проробленого матеріалу як найбільше надається до зацікавлення спеціалістів першопочинами нашої історії. При тім усі добрі прикмети руського оригіналу лишаються й при перекладі, так що і для неспеціаліста головний текст являється цікавою лектурою, коли численні ноти та екскурси вводять нас у робітню фахового історика»¹². Про важливість появи німецького перекладу праці М.Грушевського для популяризації українського питання в світі писав також С.Томашівський, подавши на сторінках «Ukrainische Rundschau» докладний огляд змісту праці¹³.

Одразу після виходу німецького перекладу, розпочалося широке обговорення першого тому в європейській історичній науці. Одними з перших відгукнулися польські історики. Для польських історичних часописів «Przegląd Historyczny» та «Kwartalnik Historyczny» критичні відзиви підготував О.Брікнер. У 'рунтовних розвідках «Спроби найновішої історичної критики» та «Норманська догма» він продовжив розпочату раніше полеміку¹⁴. Як свідчить назва останньої статті, автор виступив з позиції норманської теорії у розумінні 'енези політичного устрою

давньоруської держави. Тому основний акцент у рецензії було спрямовано якраз на критику антинорманської концепції М.Грушевського, яку О.Брікнер назвав «новітньою історичною ерессю». На початку рецензії автор висловлює своє загальне враження від праці українського вченого та його фахової майстерності: «Праця п. Г[рушевського] є славним свідченням ученості та універсальності руського автора. Він цілком опанував величезну літературу предмету – археологічну, історичну, філологічну, передусім, російську, перед цим для Європи сімома печатками закрити; просто дивує нас начитаністю, знанням найбільш спеціальних, дрібних, нерідко забутих праць російських і німецьких. З тією казковою начитаністю йде в парі швидкість думки, самобутність суджень, досконалий метод – все це мірою цілком незвичайною...»¹⁵. Основний закид М.Грушевському полягав у тому, що не будучи мовознавцем, учений у своїх філологічних аргументах на користь антинорманізму був змушений цілком покладатися на хибні та застарілі ідеї українських і російських дослідників. «Коли б автор був філологом, – переконує рецензент, – то ніколи не попав би в антинорманські тенета». Далі польський оглядач докладно полемізує з основними тезами антинорманської теорії М.Грушевського, наводячи власні аргументи, переважно, філологічного характеру¹⁶. Завершивши критику антинорманізму М.Грушевського, рецензент не погодився також із ототожненням в «Історії» антів та східних слов'ян, пояснюючи становище українського вченого в цьому питанні виключно ідеологічними мотивами – бажанням «якнайбільш ранньої появи своєї України» на історичній арені. Оперуючи філологічними аргументами, О.Брікнер піддав також критиці теорію М.Грушевського про етнічні процеси на українсько-польському порубіжжі XI-XIII ст. Він вважає безпідставними твердження львівського професора про український характер заснування «червенських» міст та й загалом заперечує теорію вченого про експансіоністську політику поляків на західноукраїнських землях тієї доби. Надзвичайно високо польським дослідником були оцінені останні розділи праці, присвячені слов'янській колонізації та матеріальній культурі українських племен тих часів, реконструкції початків давньоруської держави. Цікавими та змістовними, на його думку, є розлогі примітки та екскурси, що завершують книгу та нерідко становлять самостійні розвідки. Наприкінці рецензійного огляду О.Брікнер ще раз підкреслив високі прикмети праці, котра «імponує розмірами, ерудицією, всебічністю досліджень» та висловлює побажання польським науковцям створити подібну працю про початки власного народу та держави¹⁷.

Полемічні зауваження О.Брікнера викликали дискусію між польськими та українськими дослідниками щодо ваги норманського чинника в утворенні та еволюції державних форм Київської Русі. На зауваження польського вченого невеликою ремаркою відгукнувся й сам М.Грушевський на сторінках «Записок НТШ». У відповідь на закиди О.Брікнера щодо слабкості філологічних аргументів на користь антинорманської теорії, висунутих в «Історії України-Руси», український учений відзначає застарілість і безпорадність суто історичних доводів польського філолога, неврахування ним широкого дослідницького контексту вивчення проблеми. «Проф. Брікнер, – підсумовує М.Грушевський, – занудившись в товаристві філологів любить останніми роками загостити до істориків. Гість шумний і веселий. Там переверне, там догори ногами поставить, а при тій нагоді насварить безрадних істориків – і гайда додому, полишивши господарів в непевності, чи брати все сказане під серйозну дискусію, чи вважати його борше за анекдот»¹⁸. Значно ґрунтовніше на полемічних зауваженнях О.Брікнера в своєму огляді зупинився С.Томашівський. Стоячи на стороні наукової аргументації свого вчителя, дослідник вказав на численні слабкі місця історичної концепції польського колеги, наголосивши на хибності однобічної філологічної аргументації наукової теорії, необхідності врахування цілого спектру історичних, археологічних, лінгвістичних даних при реконструкції такої складної проблеми якою є ґенеза державотворчих процесів у східноєвропейському регіоні¹⁹. На критику українських колег О.Брікнер відгукнувся ще однією ремаркою на сторінках „Kwartalnika Historycznego”. Розвиваючи надалі свої філологічні аргументи, він у загальних рисах переповів попередні тези, натомість, погодився із закидом щодо категоричності деяких висновків²⁰. Зауважимо, що до спірних питань ранньої історії та культури українського народу О.Брікнер й надалі неодноразово звертався у численних рецензіях на праці, присвячені давньоруській тематиці, продовжуючи та розвиваючи розпочату з М.Грушевським полеміку²¹.

Критичні зауваження О.Брікнера підтримали та розвинули інші польські історики – Л.Колянковський, Ф.Равіта-Гавронський, Я.Камінський та ін. Найбільше претензій ними було висловлено щодо термінологічного словотвору М.Грушевського, особливо, популяризації ним етноніму «Україна-Русь». Сумніву було піддано й ранньоісторичну реконструкцію львівського професора, його антинорманську гіпотезу, а також погляди на ґенезу етнічних процесів на українсько-польському кордоні²².

Для чеського часопису «Sbornk Vzd Prvnch a Statnch» розлогу рецензію на німецьке видання «Історії України-Руси» написав К.Кадлец²³. Більшість його огляду – це докладний аналіз змісту праці, виконаний зі справжнім знанням предмету. Особливо докладно чеський дослідник зупиняється на вступі до книги, в якій було викладено концептуальні засади праці. К.Кадлец солідаризується із основними ідеями теоретичної моделі українського вченого. Особливо сміливими, на його думку, є твердження про спадкоємність і нерозривність української державницької традиції від часів Київської Русі та наголошення ваги давньоруської культурної спадщини у становленні московської, литовської та й цілої східноєвропейської ідентичності. Поряд із цими словами високого визнання наукового рівня праці, К.Кадлец не оминає й її спірних моментів. Він зауважує недостатню доказовість висунутих М.Грушевським гіпотез, надмірну категоричність у їх відстоюванні, що дисонує з загальною бідністю відомих і доступних історичних джерел. У висновках рецензент ще раз підносить вагу першого тому «Історії України-Руси» як важливого історіографічного явища: «Праця М.Грушевського написана з такою надзвичайною ерудицією та спирається на таку багату літературу і такі численні джерела, що відноситься до найвидатніших досягнень слов'янських літератур за останні десять років»²⁴.

Найбільша кількість відгуків з'явилась у німецькій науковій періодиці. Так, для часопису «Beilage zur Allgemeinen Zeitung» рецензію написав професор Р.Штібе²⁵. На початку свого обговорення він звернув увагу читача на своєрідність рецензованої книги як ідеологічного маніфесту молодого українського руху: «З національних стремлінь Русинів, передусім, повстала велика «Історія України-Руси» львівського професора Мих. Грушевського, який є натхненним сподвижником руського національного руху». Критик пише про свої враження від масштабу праці та обсягу залученого для її написання джерел і літератури. У книзі, на його думку, «з найбільшою обережністю і старанністю» узагальнено цілий спектр різноманітних джерел, що дозволило критично розглянути існуючі гіпотези та об'рунтувати правомірність власних моделей. Найкраще обробленими сторінками першого тому, як під оглядом зібраних джерел, так і слушності сформульованих гіпотез, рецензент вважає зображення Грушевським родинної і племінної організації у слов'ян, а також найдавнішої культури та міфології. Схвально оцінює Р.Штібе й зображення М.Грушевським часів Володимира Великого, особливо, зовнішньополітичної діяльності князя – це, на думку критика, «зразок

великої історичної характеристики». «Вже перше враження, яке робить книжка проф. Грушевського, – зазначає Р.Штібе, – вказує на гідну подиву ученість і невтомну працьовитість, у поєднанні з проникаючою швидкістю думки та натхненням для справи. Автор відзначається широким знанням навіть часто недоступної літератури, як це рідко в кого буває, а предмет опановує він сміливою критичною оцінкою. Так отже повстало славне діло, якому можна довіряти щодо передання всіх фактів в найширшій значінню. Тим радісніше підношу вартість праці, позаяк в деяких точках не можу погодитися із поглядом автора». Далі дослідник, розглядаючи структуру, методологію та методіку написання книги, її концептуальні засади, формулює низку зауважень. Бажання автора докладно, зі всіма можливими подробицями, розкрити предмет свого дослідження, вважає критик, подекуди має й від'ємну сторону, оскільки іноді за масою таких подробиць поховано провідну ідею пошуку, внаслідок чого «лектура книжки стає стомлюючою і ми остаточно виходимо невдоволені». Також у книзі неправдоподібно окреслений географічний ареал розселення українців у добу раннього середньовіччя та задалеко в історичну ретроспективу посунуто початки їх історії. «З тим експансіоністським стремлінням автора я не можу погодитись», – резюмує критик. Втім, ця проблема, зауважив Р.Штібе, властива історіописанню всіх молодих народів, особливо слов'янських, що намагаються існування власного етносу посунути в сиву давнину та визначити йому можливо найбільший ареал розселення. У контексті попереднього зауваження, критик закидає М.Грушевському деяку штучність в інтерпретації відомих подій, наприклад, відзначає слабку доказовість гіпотези про автохтонність українців і самотність української культури стосовно давньоруських часів. Найбільше критичних зауважень спіткало авторську реконструкцію шляхів зародження та напрямків еволюції державних форм у східних слов'ян. Р.Штібе не шкодує полемічних стріл для антинорманської теорії українського вченого, вважаючи відповідні сторінки найбільш спірними та слабкими у книзі. «Праця просякнута тенденцією, яка сама собою гідна уваги, але їй зашкодила, – завершує він свій огляд. – Грушевський хоче прислужитися національним стремлінням свого рухливого, обдарованого та діяльного народу, намагаючись довести, що Русини є народом із власною, своєрідною культурою, що вони створили й власний державний устрій. Через це він деколи перекидає цілком знані факти: це призводить інколи до викривлень та перебільшення. Ця тенденція впливає також некорисно на представлення предмету; оповідання підміняється часто виясненням поодиноких питань».

Найбільш неприхильну зі всіх оглядачів рецензію на перший том «Історії України-Руси» написав дослідник історії Східної Європи професор Чернівецького університету В.Мількович. Вона з'явилась друком на сторінках авторитетного часопису «Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung». Зауважимо, що В.Мільковича доля зводила з М.Грушевським ще у середині 90-х років XIX ст., коли вони обидва конкурували за львівську кафедру. З цією обставиною деякі сучасники й схильні були пов'язувати різкість висловів та негативізм чернівецького професора. На відміну від решти європейських оглядачів праці М.Грушевського, що з об'єктивних причин не змогли ознайомитися з українським оригіналом його книги, В.Мількович, як це зазначено на початку його рецензії, не робив цього зумисне, оскільки, читаючи уривками «Історію України-Руси» зрозумів, що «не погоджується ані зі способом написання, ані з методом і результатами праці...», тож «відклав її в сторону та далі не звертав на неї уваги». Оскільки ареал розповсюдження книги, через українську мову тексту, був порівняно незначним, зазначає критик, він вирішив її ігнорувати. Але німецьке видання зробило книгу загальноприступною та популярною в Європі, тож слід було відмежуватись і від хибної концепції М.Грушевського і від його історичної реконструкції, що й спричинило написання огляду для німецького часопису. Ще не висловивши жодних застережень щодо рецензованої праці, В.Мількович заявляє, що вона – «пустеля» та «Потьомкінські образи». Насамперед, він емоційно критикує німецьку мову перекладу, зауваживши, що й мова українських текстів М.Грушевського далека від досконалості. Далі В.Мількович піддає сумніву «критику, суд і методу автора», закидає його історичній реконструкції надмір гіпотетичності та непевності, та, навіть, виявляє незнання М.Грушевським подій та фактів всесвітньої історії. Найбільш гострої критики зазнала антинорманська теорія львівського професора. Загалом, при читанні рецензії у вічі впадає недоречна різкість виразів, відчувається значне роздратування автора, що заважає читачу сприйняти його наукову аргументацію²⁶.

Гостро-критичний виступ В.Мільковича був підхоплений ідейними опонентами М.Грушевського. Низка галицьких видань опублікувала уривки з рецензії чернівецького професора, додаючи нерідко власні дошкульні коментарі. Цікаво, що оцінки чернівецького професора були помічені також чорносотенною пресою Наддніпрянської України²⁷. Найбільше у справі «популяризації» оцінок В.Мільковича зробили

«Галичанин» та «Руслан». Редакція останнього часопису запропонувала обговорити на своїх шпальтах працю М.Грушевського, запрошуючи й його виступити у справі критичних зауважень щодо першого тому «Історії України-Руси». Як перший крок до такого обговорення, редактори часопису опублікували переклади рецензій О.Брікнера²⁸, Р.Штібе²⁹ та самого В.Мільковича³⁰. До тексту останнього редакція додала кілька власних заміток, в котрих солідаризувалась зі своїм автором. Ця публікація поклала початок дискусії між прихильниками М.Грушевського, що висловлювали свою позицію на сторінках газети «Діло», та самим В.Мільковичем, що опонував їм зі шпальт «Руслана».

Першим в оборону свого вчителя виступив С.Томашівський в різкій та емоційній статті з характерною назвою «Злість і Зависть («Руслан» і проф. Милькович)», опублікованій в кількох числах «Діла»³¹. У статті С.Томашівський, передусім, змальовує загальну палітру надзвичайно позитивного сприйняття німецькомовної праці М.Грушевського: «Треба признати, що всі голоси критики, з виїмком одного-однісінького, для автора дуже прихильні; всі підносять величезну очитаність, основне знане предмету, ґрунтовне опановане величезного матеріалу з дуже широкого поля, тонкий критичний змісл й аналітичні здібності та незвичайно поважне і сумлінне трактованне предмету та не скривають того враження, що в історіографії північного сточища Чорного моря взагалі, а в українській спеціально, признано всі прикмети, які можуть прикрашувати тільки визначного, дуже поважного історика». Виявляючи мотиви надзвичайно неприхильного відзиву В.Мільковича, автор пише про москвофільство останнього, що викликало ідейне неприйняття ним всієї діяльності львівського професора. У діях В.Мільковича С.Томашівський схильний підозрювати звичайну помсту за невдале змагання за львівську кафедру, а також нечесну конкуренцію, оскільки сам чернівецький історик був автором розділу про історію українських земель у німецькомовній історії Східної Європи, при цьому «повними пригорщами користаючи з «Історії України-Руси». Також автор наводить приклади фальшування В.Мільковичем цитат, упередженого ставлення до тексту, виривання виразів із контексту оповідання, перекручування думок, інші численні інсинуації. «Руслан» же, як вважає С.Томашівський, інспірований О.Барвінським, просто використав рецензію чернівецького історика у своїй перманентній боротьбі з М.Грушевським та його однодумцями. Цікаво, що в цій статті С.Томашівський чи не вперше чітко сформулював власні, відмінні від учителя, наукові позиції. Передусім, він заявив про рішуче

заперечення всієї наукової аргументації М.Грушевського на користь антинорманської теорії, підкресливши свої норманістські симпатії. Сама стаття була написана у відверто різкому, місцями вульгарному стилі, що не сприяло продовженню дискусії в академічному тоні.

Різкість висловів С.Томашівського викликала відповідну реакцію В.Мільковича, що виступив у «Руслані» зі статтею «Відповідь моїм напасникам». У гострій різкій формі полемізуючи із С.Томашівським, він називає брудними інсинуації з приводу підозр у помсті М.Грушевському за конкуренцію щодо львівської кафедри та закид у плагіаті. Далі у загостреній формі автор переповідає основні тези своєї німецької рецензії, підсумовуючи, що «в ділі проф. Грушевського іде о цілком що іншого, а іменно, що автор пише, не обдумавши, пише без критики». Відповідаючи на інший закид свого опонента щодо численних позитивних відзивів на книгу М.Грушевського у західноєвропейській науковій періодиці, В.Мількович підкреслив політичну мотивацію цих оцінок. «Коли твір проф. Грушевського хвалили німці, – стверджує він, – то зробили то з політичної тактики, котрої видно панове «Діла» не розуміють»³².

До виступу С.Томашівського на захист праці М.Грушевського приєднався й І.Франко. Пояснивши відсутність фахового перекладача затримку з виходом книги та наявні помилки перекладу, він показує перебільшення В.Мільковичем хибності деяких сторін праці, його намагання применшити її вартість будь-якою ціною, надуманість більшості зауважень щодо невірності передачі німецькою тих чи інших термінів. Він вкотре підніс важливе національне значення, яке, на його переконання, має переклад для популяризації української справи у світі³³. До виступу В.Мільковича І.Франко повернувся дещо пізніше у своїх «Причинках до історії України-Русі», зауваживши, що його рецензія «була писана чоловіком, який у своїй власній праці про аналогічну тему дав доказ дуже малого та примітивного знання предмета, а з поважною працею проф. Грушевського обійшовся не то легкокомисно, не то злобно та сторонничо»³⁴.

Останнє слово у суперечці за собою залишив В.Мількович. Продовжуючи полеміку у статті «Ще одна відповідь моїм напасникам», він знову звернувся до помилок перекладу, наголошуючи на системному, а не випадковому, характері останніх: «Ціла книга єсть так скандально переложена, що я читаючи встидався, що Русини щось такого могли в світ пустити». Очевидно, вичерпавши аргументи для полеміки з С.Томашівським довкола праці М.Грушевського, він зійшов на

особистісний рівень з'ясування стосунків. Як останній аргумент на захист свого бачення помилковості історичної реконструкції М.Грушевського, В.Мількович пустився шляхом моральної дискредитації опонента. У цьому дусі він зауважив: «В кінці можу п. Томашівському поставити свідків, що він сам раз казав: що проф. Грушевський плете часом такі дурниці на викладах, що витримати не можна»³⁵. Підводячи підсумок дискусії, автор застерігає опонентів від її продовження, обіцяючи в іншому випадку перенести полеміку на сторінки німецьких видань.

До цього часу друкованої відповіді М.Грушевського на емоційні закиди В.Мільковича не віднайдено. Натомість, щоденникові записи вченого доводять, що така відповідь готувалася. «На вечір запросив Франка, Томашівського і Гнатюка – прослухати відповідь Мільковичу, – читаємо запис у щоденнику від 26 жовтня 1907 р. – історична частина скінчена. Перейшовши всі закиди набрав я великого поважання до свого І тому. Тільки що антагоніст дрантивий»³⁶. В бібліографії львівського професора інформації про таку відповідь ми не знаходимо. Натомість, при складанні каталогу «Рукописи, документи і матеріали Михайла Грушевського у фондах Центрального державного історичного архіву України у Львові» його упорядниками один рукопис німецькою мовою під заголовком «Чи написана історія руського народу, чи ще ні?» був атрибутований саме як відповідь М.Грушевського В.Мільковичу³⁷. На жаль, вказаний рукопис було викрадено разом із деякими іншими матеріалами видатного вченого, що зникли з цього архіву, тож ми не можемо перевірити наведену у каталозі інформацію та з'ясувати характер можливих відповідей історика. Віднайдення відповіді М.Грушевського розширить наше уявлення про дискусії в тогочасній українській історіографії, а також дозволить краще зрозуміти аргументацію вченого на користь власних гіпотез.

Незважаючи на скандальний характер полеміки, розгорнутої на сторінках галицької преси, вона продемонструвала своєрідний розклад сил у тодішньому українському інтелектуальному середовищі. Наслідком цієї полеміки стало не лише окреслення традиційного (в дусі теоретичних настанов прихильників «звичайної схеми») та новопосталого національного погляду на конструювання моделі українського минулого, але й відмінності серед представників останнього підходу. Так, чи не вперше у цій полеміці про власне, відмінне від поглядів учителя, бачення вихідних для реконструкції історії України моментів заявив С.Томашівський.

Загальна лібералізація суспільно-політичного життя в Російській

імперії після подій 1905 р. відкрила доступ українській книзі до російського читача. Цією обставиною скористався й М.Грушевський, котрий запропонував російський переклад першого тому своєї «Історії України-Руси». З цією метою він вкотре переробив його зміст із урахуванням нових наукових здобутків. У передмові до видання М.Грушевський зазначав: «Підготовлюючи перший том «Історії України-Руси» для нового видання, я мав можливість в деяких випадках значно освіжити вказівки на літературу, а місцями й сам виклад...»³⁸.

Російська наукова періодика зустріла працю М.Грушевського зі значною зацікавленістю, про що свідчать численні рецензії у провідних історичних часописах. Зупинимося на найбільш характерних з них. Так, для «Вестника Европы» рецензію написав український історик М.Василенко. Рецензент надзвичайно докладно, за главами, аналізує зміст книги, при цьому цілком солідаризується з історичною схемою автора та його баченням «єнези українців. Праця М.Грушевського, на його думку, становить якісно новий етап у дослідженні давньоруської проблематики та «є незамінним посібником при вивченні історії давньої Русі». Сильними сторонами рецензованої роботи М.Василенко вважає повноту узагальнення історіографічних опрацювань, обережність автора при реконструкції подій давньоруської історії, критичне та виважене ставлення до різноманітних джерел. «Його суворо критичне ставлення до матеріалу, намагання уникнути висновків там, де для цього немає достатньо підстав, – зазначає він, – надає його праці особливу наукову цінність». Відзначає критик також вплив наукових ідей М.Грушевського на російську науку, зокрема, на праці О.Преснякова³⁹.

Значно критичнішими були відзиви представників російської науки, в яких поступово формулювались ключові дискусійні проблеми, котрі після Першої світової війни стали традиційними для українсько-російського історіографічного діалогу. Наприклад, П.Михайлов закинув М.Грушевському тенденційність у зображенні «єнези українського народу та державності, намаганні «пов'язати долю Русі та України в єдине ціле, розгорнути їх з єдиного історичного клубка». Він полемізує також з поглядами М.Грушевського на характер міграції слов'ян із заходу на схід, відстоюючи слушність теоретичних засад «звичайної схеми» російської історії. Незважаючи на зауважені дискусійні моменти та критичність щодо багатьох концептуальних тез М.Грушевського, рецензент підкреслив важливий креативний вплив праці на подальше обговорення давньоруської проблематики: «Його цікава за історичною постановкою та, загалом, за

змістом книга пробуджує думку читача, піднімаючи самі спірні питання праісторії та історії походження Русі»⁴⁰.

Із критикою П.Михайлова перегукувалася й рецензія О.Кізеветтера. Про саму працю оглядач відізвався надзвичайно прихильно, назвавши її «значною і надзвичайно цінною», зробленою «твердою рукою справжнього майстра». Як і інші російські рецензенти, він також зауважив надмірну категоричність українського вченого у твердженнях «про межі слов'янської прабатьківщини, про південне походження імені Русь, про малоросійство давньослов'янського придніпровського населення». Проте зауважив, що проблеми етногенезу та державотворення в добу східноєвропейського середньовіччя відносяться до «вічних» у науці і їх навряд чи коли вдасться однозначно розв'язати з огляду на скромні можливості доступних джерел. А тому гіпотези М.Грушевського мають повне право громадянства у науці, тим більше, що стимулюють пошук дискусій у середовищі фахівців, змінюють ракурс погляду на саму проблему. Рецензент, як і інші оглядачі першого тому, високо підніс фахову майстерність М.Грушевського, повноту зібраних ним джерел та опрацьованої історіографічної літератури: «Зі всіх питань автор розгортає перед читачем рясні дані археологічні, етнографічні, лінгвістичні, супроводжуючи кожний параграф свого викладу докладною бібліографією предмету та крім того деяким питанням присвячуючи особливі історіографічні огляди у додатках. В загальному книга представляє собою, як сказали би у минулі часи, надзвичайно багатий магазин історичних свідчень про найдавнішу пору нашої історії»⁴¹.

Надзвичайно розлогою рецензією на перший том «Історії України-Руси» відзначився й знаний російський дослідник середньовічної історії Східної Європи Олександр Пресняков. Його оцінки першого тому «Історії» М.Грушевського цікаві з огляду на певну солідарність з ідеями українського вченого відносно необхідності рівноправного вивчення історій трьох східнослов'янських народів. Щоправда, як довели сучасні дослідники, помилково вважати цих учених цілковитими однодумцями щодо розуміння етнічних процесів на східноєвропейських теренах⁴². Цінність рецензованої праці, на переконання оглядача, полягає у ґрунтовному опрацюванні широкого кола джерел та літератури, використання пізнавальних можливостей доісторичної археології, антропології та порівняльного мовознавства, внаслідок чого та представляє собою «сучасний підсумок здобутого колективною працею у цій галузі знання, що відрізняється значною повнотою та ретельністю».

О.Пресняков підкреслює обережність і критичність М.Грушевського при інтерпретації джерел та реконструкції подій східноєвропейського минулого, вираженість його висновків: «З великою обережністю дав М.С.Грушевський критичний підсумок свідчень про минуле східноєвропейської рівнини, які здобуті вивченням іноземних писемних джерел. Ретельно відрізняє він спірний характер багатьох основних проблем, нестачу даних для їхнього вирішення, сумнівність сформульованих висновків. Ця обережність дуже цінна якість праці, котра може слугувати гарним загальним введенням у ці питання, тим більше, що наділена 'рунтовною та добре підбраною бібліографією». Загалом, надзвичайно високо оцінюючи фаховий рівень рецензованої праці, О.Пресняков полемізує з автором щодо низки дрібних проблем, закидає йому деяку категоричність у висновках, надмірне захоплення раціоналістичним моделюванням, що перетворює «логічно можливе на історично дійсне»⁴³.

Своєрідним останнім акордом в обговоренні концептуальних засад і змістовної наповненості першого тому «Історії України-Руси» стала розлога праця рецензійного характеру І.Франка «Причинки до Історії України-Руси». Метою свого обговорення видатний письменник називає бажання «причинитися до спопуляризованя великої та патріотичної праці проф. Грушевського, наскільки для сього може служити критичне та об'єктивне обговорення її змісту»⁴⁴. Необхідність такого обговорення пояснюється І.Франком також переконанням у відсутності фахової оцінки праці М.Грушевського не лише у середовищі українських, але й російських та західноєвропейських дослідників. Оскільки праця І.Франка зосереджена на кількох історичних творах М.Грушевського, що були опубліковані до 1912 р., ми зупинимося лише на тих її тезах, що стосуються першого тому «Історії». У вступі до «Причинок» І.Франко зауважив, що зосереджується лише на тих аспектах творів історика, «де в мене власними науковими дослідями виробилися відмінні погляди, або де покажеться можливість доповнити де в чім те, що зробив проф. Грушевський, або хоч би тільки зазначити недогляди в його праці». Тому характер рецензійної статті І.Франка є загострено-полемічний, спрямований на критичну перевірку основних положень праць історика, демонстрацію власної позиції щодо них. Оскільки «Причинки» І.Франка вже неодноразово ставали об'єктом докладного історіографічного аналізу⁴⁵, назвемо лише їх головні ідеї. Найбільше місця І.Франко присвячує корекції перекладів іншомовних джерел М.Грушевським, показуючи, що хиби у перекладах

нерідко призводять до неслухності у реконструкції тієї чи іншої події. Також рецензент закидає апіорність і категоричність деяким висновкам М.Грушевського, намагання штучно підігнати під сконструйовану історичну модель все різноманіття історичної реальності. Особливо така тенденційність, на думку оглядача, впадає у вічі при запереченні норманських впливів на політичне життя давньої Русі. Норманську теорію, на переконання письменника, М.Грушевський передчасно вважає «опрокиненою і погребаною». Не меншою хобою праці М.Грушевського І.Франко вважає безкритичне слідування за результатами дослідів своїх попередників, що не сприяє критичному перегляду усталених гіпотез з позицій вимог поступу наукового знання. Особливо яскраво це позначилось на характеристиці М.Грушевським найдавнішого руського літопису, котре вчений здійснив у річищі ідей О.Шахматова.

В «Закінченні» І.Франко узагальнює свої роздуми над історичними працями М.Грушевського. До перерахованих вище некорисних обставин історичної творчості вченого він додає зауваження щодо мови та стилю автора. Стиль М.Грушевського він називає «холодною прозою», що проявляється у помітній перевазі аналітичних процедур (передусім, критики джерел) над синтезом реконструйованих історичних фактів, а це призводить до розчинення важливих подій та знакових постатей у масі подробиць і розумувань. До властивостей стилю М.Грушевського належить також «перевага абстрактів над конкретними словами, навіть іноді з насилуванням звичайної мови». Останню тезу І.Франко багато ілюструє цитатами із праць історика і вважає, що «се свідчить про надмірний поспіх у продукції автора, який не може виходити на її користь». Не менш шкідливою вадою праць М.Грушевського І.Франко називає незначну увагу до особистісного виміру історії, надмірне захоплення процесами та схемами, що змушує історика нерідко зловживати гіпотетичним методом. Попри всі ці критичні зауваження, І.Франко переконаний, що слухність загальної теоретичної концепції М.Грушевського в цілому не викликає сумнівів, а критичний аналіз здійсненої на її підставі реконструкції, виявлення слабких або непевних моментів, повинно посилити загальну будову. «Тому думаю, – резюмує І.Франко, – що мої критичні уваги, хоч не обіймають цілості історичної будівлі вченого професора, а торкаються тільки деяких питань більше з літературного, як із тісно історичного погляду, будуть початком та імпульсом до дальшої дискусії, яка може вийти на користь і самого автора, і його праці, і духового розвитку всієї нашої суспільності»⁴⁶.

Сучасні дослідники, зупиняючись на франковій критиці праць львівського професора, поряд із визнанням слушності деяких помічених Каменярем фактологічних та мовних помилок у його творах, загалом визнають першість М.Грушевського як історика, відповідність його ідей завданням становлення вітчизняної професійної історіографії. Разом із тим, завважається більша вправність І.Франка як перекладача іншомовних джерел до історії України, слушність його закидів на рахунок стилістичної сторони творчості М.Грушевського. Загалом же робиться висновок про наукову коректність і доброзичливість критики І.Франка.

Франкові «Причинки» містили перше в українській історіографії докладне обговорення як змістовно-джерельної сторони праць М.Грушевського, так і їх теоретико-методологічного під'рунтя. Важливо також, що критикуючи деякі погляди видатного історика, Каменяр не обмежувався лише констатацією недоліків, а намагався викласти власне бачення досліджуваних проблем і шляхів їх вирішення. Врешті, розпочата І.Франком дискусія мала своїм наслідком не тільки поглиблення наукової рефлексії довкола праць самого М.Грушевського, але й дала імпульс широкому осмисленню ключових проблем української історіографії.

Обговорення наукових ідей М.Грушевського наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. можна вважати до певної міри етапним. Адже вибух Першої світової війни, розгортання українських Визвольних змагань, активна політична діяльність М.Грушевського помітно заідеологізували дискусію навколо його праць, переключили увагу дослідників на інші томи «Історії України-Руси», що містили більш актуальний, з погляду на потреби національно-державного будівництва, історичний матеріал.

Як свідчать проаналізовані вище відзиви на перший том «Історії України-Руси» М.Грушевського, видання стало значним явищем не тільки української, але й східноєвропейської історіографії. В ході полеміки, розгорнутої довкола трьох його редакцій, виявилось ставлення до цього твору не лише з боку різних напрямків в українській історичній думці, але й було окреслено особливості бачення ідей ученого в російській, польській та ширше – західноєвропейській історіографії. У кожній з них розпочались дискусії довкола тих ліній, за якими М.Грушевський розпочав відокремлення української історії від «звичайних схем» сусідів, створюючи національний гранд-нарратив. Так, у російській науці найбільш гарячими були дискусії із тезами вченого про українські племена як автохтонне населення Наддніпрянщини, а звідси – бачення Київської Русі як першого досвіду українського державотворення, розширення східного кордону

українського розселення. Польські дослідники опонували М.Грушевському у баченні ним етнічних процесів на польсько-українському порубіжжі, відсунення західного етнічного кордону українського розселення за червенські міста. Західноєвропейські історики одноголосно не погоджувались з ревізією М.Грушевським норманської теорії, оскільки це підважувало традиційну візію минулого Східної Європи. Загальні пункти критики рецензентів торкалися зображення М.Грушевським історії первісної української колонізації та його бачення норманської теорії і початків київської держави. Недоречною вони вважали категоричність ученого у відстоюванні власних гіпотез без відповідного розширення джерельної бази. Таким чином, можемо говорити про становлення національних традицій у вивченні спадщини львівського професора, а через його особу – й всієї української національної науки.

До сильних сторін праці практично всіма рецензентами відносились 'рунтовність М.Грушевського в узагальненні джерельної бази та історіографічної літератури. Підносились також оригінальність погляду вченого на, здавалося б, усталені наукові проблеми, що дозволило поновити їх обговорення з позицій альтернативної моделі. Висловлені на адресу М.Грушевського критичні зауваження як з боку його опонентів, так і прихильників, не тільки виявили певні помилки у його праці, але й привернули увагу істориків до важливих проблем, котрі ще належало висвітлити дослідникам українського минулого. Справедливі зауваження були зроблені М.Грушевському у зв'язку з тим, що він надмірну увагу приділяв схематизації історичної дійсності, що призводило до невивірваної категоричності висновків та подекуди втраті індивідуального виміру у вивченні минулого. Принципове значення мали й зроблені рецензентами зауваження, котрі звертали увагу на мовні та стилістичні моменти книги, домінації аналітичної складової у його дослідженні. Безперечно, численні корективи та уточнення, що торкалися різних окремих питань, сприяли вивченню цих проблем як самим М.Грушевським, так і іншими дослідниками східноєвропейського минулого.

Порівняння змісту й концепції трьох видань першого тому «Історії України-Руси» свідчить, що М.Грушевський залишився вірним обраній концептуальній моделі дослідження минулого українського народу. Поряд із цим, враховуючи численні зауваження рецензентів, М.Грушевським були внесені численні корективи історіографічного, методичного та методологічного характеру⁴⁷. Загалом же, обговорення проблем,

поставлених у першому томі «Історії України-Руси», відіграло важливу роль у подальшому розвитку вітчизняної науки. Зі всією чіткістю було поставлено питання про необхідність написання праці, в котрій історія України була би розглянута цілісно з погляду внутрішньої закономірності історичного процесу.

¹ Франко І. Причинки до історії України-Русі. Часть перша // Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – Том 47. – К.: «Наукова думка», 1986. – С. 419.

² Грушевський Мих. Історія України-Руси. Т. I. У Львові, 1898 // *Věstník Slovanskich Staro•ytnosti*. – Praha, 1899. – Svazek II. – S. 54. Огляд був поданий без авторства.

³ Кордуба М.: Грушевський Михайло. Історія України-Руси. Т. I. До початку XI віка. У Львові, 1898 // *Věstník Slovanskich Staro•ytnosti*. Vyd•v•b• Dr. Lubor Niederle. – Praha, 1899. – Svazek III. – S. 63.

⁴ Там само. – С. 67.

⁵ Там само. – С. 67.

⁶ Вьгкнер А. Publikationen der Szewczenko-Gesellschaft // *Archiv für Slavische Philologie*. Herausgegeben von V. Jagić. – Berlin, 1900. – Zweiundzwanzigster band. – S. 293-294.

⁷ Доманицький В. Рец. на: Історія України-Руси. Проф. Михайла Грушевського. Львів, 1898-1900 рр. Томи I, II, III // *Київська Старовина*. – 1902. – Т. LXXIX. – Декабрь. – С. 192.

⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. 2-е вид. – Львів, 1904. – Т. I. – Передмова.

⁹ Михайло Грушевський. Історія України-Руси. Т. I. Виданне друге, розширене. У Львові, 1904 // ЛНВ. – 1904. – Т. 27. – С. 60. Огляд був поданий без авторства.

¹⁰ Томашівський С. Нова книжка – нові часи (Проф. М. Грушевський – Очерк історії українського народу. С-Пб., 1904) // ЛНВ. – 1905. – Т. XXIX. – С. 46.

¹¹ Лист співробітника редакції журналу «*Ruthenische Revue*» В. Кушніра до В. Гнатюка з проханням доручити йому переклад «Історії України-Руси» М. Грушевського на німецьку мову // ЦДІАУЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2275. – Арк. 191-193.

¹² І. Ф. (Франко І.): *Hruľevskyj M. Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes*. I Bd. Leipzig, Teubner 1906 // ЛНВ. – 1906. – Т. 33. – С. 595.

¹³ *Tomaschivskyj S. Dr. Eine Geschichte der Ukraine in deutscher Sprache (Hruľevskyj M. Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes*. Leipzig, 1906) // *Ukrainische Rundschau*. – 1906. – № 12. – S. 457-462.

¹⁴ Див. докл.: *Liburska L. Aleksandr Vьgkner jako badacz literatury staroruskiej* // *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellonskiego*. – CCCLXII. – *Prace Historycznoliterackie*. Zesz. 29. – Krakow, 1974. – S. 101-117.

¹⁵ Вьгкнер А. *Dogmat normanski* // *Kwartalnik Historyczny*. – Lwow, 1906. – S. 665.

¹⁶ Вьгкнер А. *Probki najnowszej krytyki historycznej* // *Przegl•d Historyczny*. – Warszawa, 1905. – Т. I. – S. 24-35; 1906. – Т. III. – S. 5-21; 147-161.

¹⁷ Вьгкнер А. *Dogmat normanski*. – S. 679.

-
- ¹⁸ Грушевський М.: Вгьскнер А. Probki najnowszej krytyki historycznej (P.H., 1905, S. 24-35) // Записки НТШ. – Т. LXXVII. – 1907. – С. 206.
- ¹⁹ Наукова хроніка // Записки НТШ. – Т. LXXX. – 1907. – С. 181-186.
- ²⁰ Вгьскнер А. O Rusi normackiej jeszcze siow kilka // Kwartalnik Historyczny. – Lwow, 1909. – S. 362-371.
- ²¹ Kociowski P. Aleksandr Вгьскнер jako recenzent // Wokoi zagadnien publicystyki literackiej. – Warszawa-Poznan, 1974. – S. 3-23.
- ²² Kolankowski L. Kilka uwag o Prof. M.Hruszewskiego Historji Ukrainy-Rusi. – Lwow, 1913. – 20 s.; Rawita-Gawronski Fr. Profesor Hruszewskij i jego Historia Ukrainy-Rusi // Swiat Siowianski. – Rocznik VII. – Krakow, 1911. – Maj. – S. 337-356; Kaminski Jan. Przyczynek do charakterystyki szkoiy historycznej prof. Hruszewskiego. – Lwow, 1910. – S. 1-10.
- ²³ Kadlec K. Hрулевскыj Мучајло, Istorija Ukrainy-Rusy (6. svazek, Lvov, 1907) a Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes (I sv. Lipsko, 1906) // Sbornck Vmd Prvncach a Stvtnach. – 1909. – Rocnik IX. – S. 298-305.
- ²⁴ Там само. – С. 301-302.
- ²⁵ Стьбе R. Dr. Eine Geschichte der Ruthenen (Hрулевскыj Michael, Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes. I Bd. Leipzig, Teubner 1906) // Beilage zur Allgemeinen Zeitung. – Мьнchen, 1907. – Band III. – S. 617-623.
- ²⁶ Milkowicz: Hрулевскыj Michael, Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes. I Bd. Leipzig, Teubner 1906 // Mitteilungen des Instituts fьr цsterreichische geschichtsforschung. Redigirt von Oswald Redlich. – Innsbruck, 1907. – Band XXVIII. – S. 527-535.
- ²⁷ А.Б. Украиноманія у нас и за рубежом // Окраины России. – 1907. – № 45-46.
- ²⁸ Брікнер А. Норманська догма // Руслан. – 1907. – Ч. 188-195.
- ²⁹ Eine Geschichte der Ruthenen. Von Dr. R. Стьбе. (Beilage zur Allgemeinen Zeitung. Ausgabe in Wochenheften. Verantwortlicher Herausgeber in. V.: Alfred Frhr. V. Mensia. Мьнchen 1907. Heft 44, Nr. 151-154. Ausgegeben 24 August) // Руслан. – 1907. – Ч. 201-203.
- ³⁰ Милькович В.: Hрулевскыj M. Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes. I Bd. Leipzig, Teubner 1906 // Руслан. – 1907. – Ч. 196-201.
- ³¹ Томашівський С. Злість і Зависть («Руслан» і проф. Милькович) // Діло. – 1907. – Ч. 205, 206, 208.
- ³² Милькович В. Відповідь моім напасникам // Руслан. – 1907. – Ч. 214. – С. 1-3.
- ³³ Франко Ів. Ще в справі одної рецензії та рецензентів // Діло. – 1907. – Ч. 253. – С. 1.
- ³⁴ Франко І. Причинки до історії України-Русі. Часть перша. – С. 419.
- ³⁵ Милькович В. Ще одна відповідь моім напасникам // Руслан. – 1908. – Ч. 1. – С. 4-5.
- ³⁶ Щоденники М.С.Грушевського (1904-1910 pp.) // Київська старовина. – 1995. – № 1. – С. 21.

³⁷ Рукописи, документи і матеріали Михайла Грушевського у фондах Центрального державного історичного архіву України у Львові. Каталог. Упорядник Оксана Мартиненко. Редактор Галина Сварник. Науковий редактор Ярослав Дашкевич. – Львів, 2005. – С. 20.

³⁸ Грушевский Мих. Киевская Русь. – СПб., 1911. – Т. I. – Введение.

³⁹ Василенко Ник. Новая книга по древней русской истории. Проф. Мих. Грушевский. Киевская Русь. Том первый. Введение // Вестник Европы. – СПб. 1911. – № 3. – С. 296-303.

⁴⁰ Михайлов П.: Проф. Мих. Грушевский. Киевская Русь. Т. I. Введение. Территория и население в эпоху образования государства. С-Пб, 1911. стр. 490 // ЖМНП. Новая серия – Часть XLVII. Октябрь. – С-Пб., 1913. – С. 389-403.

⁴¹ Кизеветтер А.: Проф. Мих. Грушевский. Киевская Русь. Т. I. Введение. Территория и население в эпоху образования государства. С-Пб, 1911. стр. 490 // Русская мысль. – 1911. – № 2. – С.46-47.

⁴² Юсова Н. О.Є.Пресняков і схема історії східного слов'янства Михайла Грушевського // А се его сребро: Збірник праць на пошану члена-кореспондента НАН України Миколи Федоровича Котляра з нагоди його 70-річчя. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – С. 259-268.

⁴³ Пресняков А.Е.: Проф. Мих. Грушевский. Киевская Русь. Т. I. Введение. Территория и население в эпоху образования государства. С-Пб, 1911. стр. 490 // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии Наук. – Том XVII. Кн. 1. – С-Пб., 1913. – С. 291-299.

⁴⁴ Франко І. Причинки до історії України-Русі. Часть перша. – С. 419.

⁴⁵ Андрусяк М. Іван Франко та історичні концепції Михайла Грушевського // Записки НТШ. – Т. CLXXXII. Іван Франко. Збірник доповідей для відзначення 110-річчя народин і 50-річчя смерті Івана Франка. Ч. 1. – Нью-Йорк–Париж–Торонто, 1967. – С. 103-116; Винар Л. Історичні праці Івана Франка // Збірник «Української літературної газети». – 1956. – Мюнхен: Видання «Українського товариства закордонних студій», 1957. – С. 48-49; Домбровський О. Критичні завваги І. Франка до «Історії» М. Грушевського // Український історик. – 1970. – № 1-3. – С. 122-131; Корнійчук В. «Історія України-Русі» М. Грушевського в рецензії І. Франка // Михайло Грушевський і Західна Україна: Доповіді і повідомлення наукової конференції. – Львів: Світ, 1995. – С. 93-96; Слободяник В.П., Тельвак В.В. І.Франко про історичні концепції М.Грушевського // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 1997. – Випуск II. – С. 164-168.

⁴⁶ Франко І. Причинки до історії України-Русі. – С. 455.

⁴⁷ Тельвак В. Перший том «Історії України-Русі» М.Грушевського (до проблеми еволюції історико-теоретичних поглядів) // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. Збірник наукових праць. – Львів: ЛНУ ім. Франка, 2000. – Вип. 3. – С. 252-256.